

Asupra unei alte categorii importante de lucrători manuali, aflați într-o anumită stare de dependență, atrage atenția Heinz Kreissig într-o intervenție cu titlul edificator: *Versuch über den Status der Lohnarbeiter im hellenistischen Orient (Seleukidenreich)*.

O serie de concluzii, dintre care o parte — sintem avertizați — sint ipotetice, propune Susan Treggiari in *Questions on Women Domestic in the Roman West* ca urmare a unei analize atente, Indeosebi a surselor juridice.

Chiar și numai din această atit de sumară trecere in revistă a lucrărilor publicate in volumul de față putem considera cu îndreptățire că desfășurarea colucvului a fost incununată de succes.

Piatra-Neamț, decembrie 1983

Marius Alexianu

VIRGILIO ILARI, *Guerra e diritto nel mondo antico. Parte prima: guerra e diritto nel mondo greco-ellenistico fino al III secolo*. Milano, Giuffrè, 1980, 428 p. (Publicazioni dell'Istituto di diritto romano, LVI), 14.000 L.

În bibliografia considerabilă acumulată in marginea acestui subiect, lucrarea de față nu se inscrie ca o simplă contribuție. Meritul autorului este că, luind in considerare complexitatea relațională a diferitelor aspecte ale războiului și dreptului războiului, oferă o viziune interpretativă totalizatoare bazată pe instrumentarul polemologiei contemporane. Chiar dacă această întreprindere suportă, metodologic, controverse, nu e mai puțin adevărat că demersul lui Virgilio Ilari deschide unghiuri de cercetare dintre cele mai incitante. Faptul că o analiză de tip polemologic nu a mai fost încercată pînă acum in marginea războiului și dreptului corespunzător in antichitatea greco-romană este de explicat, poate, nu numai prin caracterul fragmentar și prin discontinuitatea diacronică a surselor (ceea ce face imposibilă elaborarea unor chestionare și serii statistice indispensabile analizei sociologice și nu permite decit alcătuirea unor repertorii de texte), așa cum presupune autorul, ci și prin competențele interdisciplinare pe care le implică. Rezolvarea dilemei între metoda filologică clasică și utilizarea instrumentarului științific actual, Virgilio Ilari o găsește in „storia delle idee (nel senso ovviamente che informò l'opera di Friedrich Meinecke e non in quello di Arthur Oncken Lovejoy): un metodo che si conformi sulla globalità e complessità delle relazioni che di fatto intercorrono tra comportamenti, concezione doxastiche e riflessione razionale”.

Anumite opțiuni de fond se datorează tocmai acestei metode. Astfel, pentru autor distincția netă dintre lumea greco-elenistică și cea romană, justificată pe planul istoriei politice, nu prezintă relevanță din unghiul istoriei ideii. Necesitatea unei perspective cît mai cuprinzătoare explică luarea in considerare a celor mai diverse genuri literare, chiar dacă tratarea marilor autori nu se poate bucura astfel de atenția cuvenită. De asemenea, este abandonată optica strict juridică din moment ce stadiul incipient de dezvoltare a dreptului războiului in antichitate includea și diferite alte aspecte concrete și etice. În sfîrșit, criteriul de dispunere a materiei este cel cronologic, cititorul interesat de anume probleme putindu-se orienta după anexele ordonate sistematic (bibliografie și izvoare).

Autorul își organizează cercetarea urmărind mai intii aspectele concrete și ideologice ale războiului in Grecia antică din perspectiva a ceea ce el numește concepțiile „agonal-judiciară” și „diplomatico-strategică”, sesizind cu pertinentță diferențele, la nivelul dreptului războiului, dintre războaiele între greci și acelea între greci și barbari. Analiza concepției „strategico-diplomatice” la Tucidide și soliști evidențiază oscilarea între valorizarea experienței istorico-politice și concepțiile „imoraliste”. Socrate și Platon reprezintă direcția afirmării voluntariste a valorilor păcii și dreptății împotriva concepțiilor naturaliste și imorale. Xenofon și generalii filozofi din prima jumătate a secolului al IV-lea sint cei care au încercat să imbine exigențele justiției cu realitățile războiului. Într-un alt capitol, *Pace e guerra nel secolo della koinè cirène: Isocrate, Eschine, Demostene, Aristotele*, se operează importante distincții între situația războaielor din Europa și Asia, delimitindu-se o concepție „tehnică” și una „ideologică”, și se analizează critica lui Aristotel la adresa dreptului învingătorului in legătură cu problematica războiului „drecht”. Ultimul capitol, *Il diritto di guerra dall'età dell'egemonia a quella dell'impero universale e delle grandi monarchie ellenistiche*, insistă asupra mutațiilor sesizabile in concepțiile vremii ca urmare a războaielor purtate de Alexandru cel Mare, precum și asupra raporturilor dintre dreptul războiului in perioada elenistică și „problematica morale all'interno della politica”.

Anexele lucrării cuprind mai intii bibliografia sistematizată, de această dată, după criteriul problematicii dreptului, unele lucrări fiind comentate. Deosebit de interesant este apoi glosarul legat de dreptul războiului și de război, prima întreprindere de o asemenea amploare

(bineînțeles sînt utilizate contribuțiile anterioare), cuprinzînd nu mai puțin de 310 termeni în greacă, traduși în italiană și urmași de echivalentul latinesc cînd este cazul. Același criteriu ca și în cazul bibliografiei este utilizat în ordonarea principalelor texte și mărturii epigrafice. Util tabelul privind conflictele armate majore documentate în izvoare și necesari indicii izvoarelor epigrafice și literare, precum și ai autorilor citați.

Viziunea interpretativă interdisciplinară neapăcată încă domeniului investigat, pluralitatea unghiurilor de atac, o metodă ce valorizează rezultatele demersului filologic clasic din perspectivă polemologică, impunătorul aparat de erudiție, iată doar cîteva din considerentele ce ne determină să socotim această carte, ale cărei articulații generale sînt susținute de necesare nuanțe, nu numai o lucrare de referință, ci și una care marchează o cotitură în înțelegerea unui subiect atît de complex.

Piatra-Neamț, decembrie 1983

Marius Alexianu

MARIA ROSA CIMMA, *Ricerche sulle società di publicani*. Milano, Dott. A. Giuffrè editore, 1981, 275 p. (Università di Roma. Pubblicazioni dell'Istituto di diritto romano e dei diritti dell'Oriente Mediterraneo, 59)

Lucrarea care ne reține atenția este prima monografie consacrată societăților de publicani. Desigur, au existat, în decursul timpului, cercetări consacrate unor aspecte particulare de ordin economic sau juridic ale societăților de publicani sau numai unei anumite etape din evoluția acestora, dar o lucrare monografică dedicată acestei importante teme se impunea fără îndoială. Cartea Mariei Rosa Cimma vine, deci, în primul rînd, să umple un gol resimțit pînă acum în istoriografie, ceea ce ar fi constituit, oricum, un merit însemnat. Am fi însă nedrepti față de efortul de investigație întreprins de autoare dacă am reduce aprecierile la această simplă afirmație, atîta vreme cît cartea este o lucrare solidă, completă, care va rămîne mult timp de acum înainte o operă de referință.

M.R.C. operează în permanență pe două planuri: pe cel istoric și pe cel juridic. Demersul istoric este bine susținut de investigația în textele juriștilor, iar considerațiilor de ordin juridic li se conferă o perspectivă istorică, ceea ce face din lucrarea de față — apărută într-o bine cunoscută colecție de lucrări de drept roman — o valoroasă contribuție la istoria social-economică a lumii romane în cel mai bun sens al cuvîntului.

În capitolul 1 se urmărește activitatea societăților de publicani în epoca republicană (p. 3—40), în diferitele sectoare: lucrări publice, stringerea taxelor plătite pentru pășunile publice (*scriptura*), saline și vinzarea sării, *portorium* (vama), stringerea impozitelor în provincii. Capitolul al 2-lea, consacrat structurii societăților de publicani în epoca republicană, cuprinde două secțiuni: 1. societățile de publicani în raport cu statul (p. 41—69); 2. structura internă (p. 70—98). O importantă concluzie este aceea că societățile de publicani nu pot fi asimilate societăților moderne pe acțiuni, în ciuda părerilor exprimate în această direcție în literatura de specialitate (p. 95). Relațiile cu statul erau reglate de *manceps* sau *redemptor*, „i quali rispetto allo Stato agivano in nome proprio, rispetto ai soci in esecuzione degli impegni assunti con il contratto di società” (p. 69). Garanțiile le depuneau așa-numiții *praedes*, care puteau să fie *socii* sau însuși *manceps*. Deși sursele literare și epigrafice pentru epoca republicană — perioada de maximă înflorire a societăților de publicani — nu permit o analiză mai profundă a statutului juridic, se poate deduce că societățile de publicani erau asociații obișnuite, fără „personalitate juridică”. Pe de altă parte, „con ciò non si vuol negare l'esistenza di alcuni aspetti che differenziano, nel periodo in esame, la *societas publicanorum* dalla società ordinaria, e dai quali emerge una tendenza verso quel processo di entificazione che porterà, a mio avviso solo nel corso del I sec. d.C., a riconoscerle una limitata capacità giuridica” (p. 96).

Evoluției societăților de publicani în epoca Principatului îi este dedicat capitolul al 3-lea. După perioada de apogeu a activităților desfășurate de publicani în secolul I î.e.n., se manifestă, începînd cu Augustus și Tiberius, o tendință a autorităților imperiale de a limita atribuțiile — deci și abuzurile — publicanilor. Aceștia acționează pentru stringerea impozitelor doar în provinciile senatoriale, adună *XX libertatis* și *XX hereditatum*, sînt totuși foarte activi în birourile vamale, precum și în alte sectoare tradiționale. Principala modificare care reiese din surse — de data aceasta și din izvoarele epigrafice — se referă la faptul că *socii*, numiți acum și *conductores* — atîta vreme cît contractul cu statul era de tip *localio-conductio* (p. 160) —, îl au ca reprezentant pe *manceps* în raport cu statul (care pînă acum trata doar în numele său personal fără a-i angaja pe *socii*). Pe de altă parte, prin modificarea sistemului de garanții, responsabilitatea directă față de stat revine, în cazul obligațiilor neîndeplinite, tuturor membrilor socie-